

Ο βουλευτής Πέλλας Γρ. Π. Τηλικίδης: παράμετροι της κοινοβουλευτικής δράσης, του συγγραφικού έργου και των εκπαιδευτικών του απόψεων

Χρήστος Τζήκας

Α. Η ζωή και η κοινοβουλευτική δραστηριότητα του Γρ. Τηλικίδη

Ο Τηλικίδης γεννήθηκε στο χωριό Μπεμπερέκ¹, της υποδιοίκησης Αρταχάν, του Κυβερνείου Καρς του Καυκάσου, το 1893. Ο πατέρας του Παντελεήμων² ήταν δάσκαλος σε ελληνικά χωριά της περιοχής και το 1902 χειροτονήθηκε ιερέας. Τη γέννηση του Γρηγορίου ακολούθησε η γέννηση άλλων τεσσάρων παιδιών. Δεν γνωρίζουμε αν πέρασε τα παιδικά του χρόνια στο Μπεμπερέκ, καθώς ο πατέρας του μετακινήθηκε από το χωριό και το έτος 1912 -13 ήταν διευθυντής του δημοτικού σχολείου και ιερέας του Τουρκασέν³, στην περιοχή της Γκιόλιας. Ο Γρηγόριος, αφού έμαθε τα πρώτα γράμματα⁴, φοίτησε στο σεμινάριο της Τυφλίδας, όπου διδάχθηκε και αρχαία ελληνικά και στη συνέχεια σπούδασε Ρωσική Φιλολογία στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου του Καζάν⁵. Στη διάρκεια των σπουδών του συνεργάστηκε, ως μεταφραστής ελληνικών κειμένων, με τον γεωργιανό καθηγητή της ιστορίας Α. Νατρόεφ κατά τη συγγραφή της μελέτης του: «Η εν Άθω μονή των Ιβήρων»⁶.

Στις 27 Νοεμβρίου του 1917, έπειτα από την επανάσταση των Μπολσεβίκων και την υποχώρηση του ρωσικού στρατού από τα εδάφη της Τουρκίας, συμμετείχε ως εκπρόσωπος των Ελλήνων (μαζί με τον Ι. Ζουντουρίδη) στη σύσκεψη της Τυφλίδας μεταξύ Γεωργιανών Αρμενίων, Ρώσων και Ελλήνων,

¹ Στο Μπεμπερέκ μετά τη λήξη του Ρωσοτουρκικού πολέμου και την κατοχή της περιοχής από τους Ρώσους είχαν εγκατασταθεί (1878-1879) 78 ελληνικές οικογένειες με 665 συνολικά άτομα, Μαυρογένους, Β. Σ., (1963) *Το Κυβερνείο Καρς του Αντικαυκάσου (Κάρσκαγια Ομπλάστ) και το εν αυτώ ελληνικόν στοιχείον κατά την περίοδον 1878-1920*, Θεσσαλονίκη, σ. 41. Στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου το Μπεμπερέκ είχε 800 κατοίκους, εκκλησία, ιερέα και ένα κυβερνητικό σχολείο με τρεις δασκάλους, βλ. Χασιώτης, Κ. Ι., (Επιμ.) (1997) *Οι έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, πίνακας σ. 548.

² Ο Παντελεήμων Τηλικίδης γεννήθηκε στα Γιαννικά Αργυρούπολης του Πόντου, αλλά η οικογένειά του μετανάστευσε κατά το Ρωσοτουρκικό πόλεμο (1877-1878) στην περιοχή του Καρς. Ο Παντελεήμων σπούδασε στο διδασκαλείο του Εριβάν, βλ. Ξ [ενίτας], Ξ., «Παντελεήμων Τηλικίδης», *Ποντιακά φύλλα*, έτος τρίτον, τεύχ. 32, Οκτώβριος 1939 [28 Μαρτ. 1940], σσ. 279-280.

³ Μαυρογένους, Β.Σ., *ό. π.*, σσ. 153 και 158.

⁴ Οι Έλληνες είχαν κατορθώσει, ώστε στα κρατικά ρωσικά σχολεία να διδάσκεται και η ελληνική γλώσσα, βλ. Μαυρογένους, *ό. π.*, σ., 49 και Σαμουηλίδης Χ., (χ.χ.) *Το χρονικό του Καρς*, Αθήνα: Γκοβόστις, σσ. 15-16.

⁵ Δεν πρόλαβε, όμως, να λάβει το δίπλωμα, σύμφωνα με τις πηγές, βλ. Μαυρογένους, *ό. π.*, σ., 173.

⁶ Βλ. Τηλικίδη, Γ., «Ο εν Καυκάσω Ελληνισμός», *Ποντιακά Φύλλα*, αρ. 20, Οκτώβριος 1937, σ. 308.

στην οποία αποφασίστηκε η συγκρότηση σωμάτων στρατού Γεωργιανών, Αρμενίων και Ρώσων και μιας μεραρχίας Ελλήνων. Η ελληνική μεραρχία αποτελούνταν από τρία συντάγματα, ένα με έδρα το Καρς και δύο με έδρα την κωμόπολη Μαγγλίσ της Τσάλκας⁷.

Η συγκρότηση στρατού που αποτελούσε, κατά τον Τηλικίδη, την «εντονωτέραν έκφρασιν της πειθαρχημένης και ολοκληρωμένης θελήσεως μιας εθνικής ή κοινωνικής ομάδος», συνέβαλε στην τόνωση του εθνικού φρονήματος, ενώ έδωσε χώρο δράσης στους στρατιωτικούς των διαλυθέντων ρωσικών μετώπων⁸. Τέλος, έδωσε την ευκαιρία, με απόφαση του Τηλικίδη, ως προέδρου του Εθνικού Συμβουλίου του Αντικαυκάσου, να διδαχθούν ελληνικά οι στρατιώτες των μονάδων του Μαγγλίσ, οι οποίοι κατάγονταν από την περιοχή της Τσάλκας και είχαν ως μητρική τους γλώσσα την τουρκική. Η απόφαση αυτή έγινε δεκτή από τους στρατιώτες, πάλι κατά τον Τηλικίδη, με ενθουσιασμό⁹.

Το 1918 ο Τηλικίδης, από τη θέση του προέδρου του Εθνικού Συμβουλίου του Αντικαυκάσου, υπέβαλε υπόμνημα στον Υπουργό Παιδείας της Γεωργίας για την εκπαίδευση των Ελλήνων, με το οποίο, αφού επέκρινε την εκπαιδευτική πολιτική του παλαιού ρωσικού καθεστώτος, ζητούσε: Οι δαπάνες για όλα τα δημοτικά σχολεία, στα οποία η φοίτηση έπρεπε να είναι υποχρεωτική, να καλύπτονται από το κράτος. Σε κεντρικά σημεία να ιδρυθούν ανώτερες σχολές με επαγγελματικές τάξεις ανάλογα με τις τοπικές ανάγκες και μία μέση ελληνική σχολή στη Τυφλίδα. Να τροποποιηθεί το πρόγραμμα σπουδών και οι μέθοδοι διδασκαλίας σύμφωνα με τις απαιτήσεις της σύγχρονης ζωής και επιστήμης. Η διδασκαλία να γίνεται στην ελληνική γλώσσα και η κρατική γλώσσα να διδάσκεται σύμφωνα με τα επικρατούντα στη δημοκρατία της Γεωργίας. Η ανώτατη εποπτεία να ασκείται από το Υπουργείο, ενώ το Εθνικό Συμβούλιο των Ελλήνων να θέτει υπόψη του πίνακα υποψηφίων διδασκόντων όλων των ελληνικών σχολείων για έγκριση¹⁰.

Τον Ιούλιο του 1919, το πρώτο Συνέδριο των Ελλήνων της Αρμενίας στο Καρς θα εκλέξει τον Τηλικίδη με ψηφοφορία (29 υπέρ και 4 επιφυλάξεις) επιθεωρητή της εκπαίδευσης των Ελλήνων της Αρμενίας. Συνυποψήφιος του ήταν ο Ευθυμιάδης, ο οποίος εκλέχθηκε αναπληρωτής του (15 ψήφους υπέρ και 18 επιφυλάξεις)¹¹. Από τη θέση αυτή ο Τηλικίδης, παρά τις συνθήκες πολέμου που επικρατούσαν στην περιοχή και τη σταδιακή μετακίνηση ελληνικών πληθυσμών προς το Βατούμ, εθνικοποίησε 192 σχολεία, καθιερώνοντας την ελληνική γλώσσα ως επίσημη σχολική γλώσσα και έγραψε σχολικά εγχειρίδια στην ελληνική. Ίδρυσε δύο μονοτάξια διδασκαλεία για την επιμόρφωση

⁷ Το μέγεθος των στρατιωτικών μονάδων ήταν ανάλογο με το μέγεθος του πληθυσμού των εθνότητων. Οι Έλληνες του Αντικαυκάσου ήταν 200.000, οι Αρμένιοι 1.800.000, οι Γεωργιανοί 2.000.000 και οι Ρώσοι 1.500.000, βλ. Σαμουηλίδης, *ό. π.*, σσ. 46-47..

⁸ Ο πατέρας του Τηλικίδη, ο Παπα - Παντελεήμων, που είχε χρηματίσει στρατιωτικός ιερέας του ρωσικού στρατού στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, διορίστηκε το 1918 ιερέας του 3ου συντάγματος της ελληνικής μεραρχίας του Καυκάσου. Βλ. Νεκρολογία του Παπα - Παντελεήμονα Ξ. Ξ., *ό. π.*, σ. 280.

⁹ Βλ. Τηλικίδη, Γ., «Ο εν Καυκάσω Ελληνισμός», *ό. π.*, σσ. 306-307.

¹⁰ Ολόκληρο το έγγραφο βλ. Μαυρογένους, *ό. π.*, σσ., 160-161.

¹¹ Στη σύσκεψη αποφασίστηκε τα σχολεία του Καρς να ξεκινήσουν τη λειτουργία τους την 1η Αυγούστου και τα έσοδα των εκκλησιών να διατεθούν υπέρ των σχολείων, βλ. Μαυρογένους, *ό. π.*, σσ. 229, 231 και Σαμουηλίδης, *ό. π.*, σ. 129.

ρωσσόφωνων Ελλήνων δασκάλων, όπως και ελληνικό γυμνάσιο¹². Ο ίδιος θα καταγράψει τον αριθμό των μαθητών κατά τις περιόδους του την περίοδο 1919-1920 και θα τον χρησιμοποιήσει για να υπολογίσει τον αριθμό των κατοίκων της περιοχής σε κατοπινές εργασίες του¹³.

Δεν γνωρίζουμε την ακριβή χρονολογία μετοίκησης της οικογένειάς του στην Ελλάδα. Το πιο πιθανό είναι να μετοίκησε στο τέλος του 1920. Στο Βατούμ -τόπο συγκέντρωσης προσφύγων- η μητέρα του Μαρία απεβίωσε από τύφο, από τον οποίο προσβλήθηκε περιποιούμενη αρρώστους¹⁴. Η οικογένειά του εγκαταστάθηκε στην Πετριά Πέλλας (τότε Κάμενικ), όπου ο Παπα-Παντελεήμων θα ιεουργεί και θα διδάσκει στο δημοτικό σχολείο της Πετριάς για μια δεκαετία περίπου¹⁵.

Ο Τηλικίδης βρισκόταν στην περιοχή του Καυκάσου οπωσδήποτε μέχρι το Φθινόπωρο του 1920 διευκολύνοντας τη μετακίνηση Ελλήνων από τις περιοχές της Αρμενίας και της Γεωργίας προς την Ελλάδα. Το Σεπτέμβριο του 1920 οι κάτοικοι των χωριών της περιοχής Γκιόλιας της Αρμενίας πέρασαν τα σύνορα Αρμενίας - Γεωργίας μαχόμενοι την αρμενική φρουρά και κατασκήνωσαν εντός των γεωργιανών συνόρων. Ο Τηλικίδης -ως Πρόεδρος του Εθνικού Συμβουλίου-, μαζί με τον αντιπρόσωπο των κατοίκων Β. Παπαμιχαλίδη, εξασφάλισε από τις γεωργιανές αρχές την άδεια διέλευσής τους προς το Βατούμ και προώθησής τους στην Ελλάδα¹⁶.

Κατά το Δεκέμβριο του 1920 ή τις αρχές του 1921 ο Τηλικίδης βρίσκεται σίγουρα στην Ελλάδα, εφόσον αποστέλλεται από το Σύλλογο Καυκάσιων Φοιτητών από τη Θεσσαλονίκη με εξουσιοδότηση να διαπραγματευτεί με την κυβέρνηση την εγγραφή τους στις ελληνικές σχολές του κράτους και την οικονομική τους ενίσχυση, ζητήματα στα οποία ανταποκρίθηκε η νεοεκλεγείσα κυβέρνηση Γούναρη¹⁷. Τότε πρέπει να γνωρίστηκε με τον πρωθυπουργό, ώστε

¹² Ξενίτας, Ξ., «Γρηγόριος Π. Τηλικίδης (1893-1950)» Περιοδ. *Το Ποντιακό*, Ιαν. - Φεβρ. 1951, σ. 141. Παρόμοιες πληροφορίες δίνει ο ίδιος ο Τηλικίδης σε προεκλογικό φυλλάδιο το 1950, το οποίο παρατίθεται στο: Καρακελίδης, Δ. Κ., (2010) *Το χωριό μου, Το Κάμενικ - η Πετριά - η Πετριά, Ιστορία - Λαογραφία - Παράδοση 1860- 2010*, Πετριά, σ. 343.

¹³ Βλ. Τηλικίδη, Γ., «Ο εν Καυκάσω Ελληνισμός», *ό.π.*, σ. 309.

¹⁴ Πολλές χιλιάδες προσφύγων έχασαν τη ζωή τους από μολυσματικές ασθένειες τόσο στα κέντρα συγκέντρωσης στη Μαύρη Θάλασσα, όσο και στην Καλαμαριά που αποβιβάζονταν και παρέμεναν μέχρι να προωθηθούν στους τόπους οριστικής εγκατάστασής τους.

¹⁵ Τα ιερατικά του καθήκοντα τα ανέλαβε αμέσως μετά την άφιξή του στο χωριό, αλλά τα διδασκαλικά του καθήκοντα το 1922, αφού μετεκπαιδεύτηκε στο διδασκαλείο Θεσσαλονίκης. Σύμφωνα με έγγραφο του Νομαρχούντος Πέλλης Εμ. Κωνσταντίνου με ημερομηνία 7 Σεπτ. 1922: «δια ταυταρίθμου και ταυτοχρόνου αποφάσεώς μας δημοσιευθησομένης εις την εφημερίδα της Κυβερνήσεως διωρίσθητε δημοδιδάσκαλος τρίτης τάξεως εις την κενήν θέσιν του μονοταξίου δημοτικού σχολείου Κάμενικ...», βλ. Καρακελίδης, Κ., *ό.π.*, σ. 339. Ο διορισμός του θα δημοσιευτεί στο αριθ. 212 φύλλο του Γ' τεύχους της *Εφημερίδος της Κυβερνήσεως*, στις 8 Οκτωβρίου 1922, μαζί με τους διορισμούς νηπιαγωγών στα νηπιαγωγεία Μεσημερίου και Βλαδόδου της Πέλλας. Στο Κάμενικ ο παπα - Παντελεήμων θα εργαστεί ως παπαδάσκαλος μέχρι το 1930. Έπειτα θα μετακομίσει στη Αθήνα, όπου συγκεντρώθηκε η οικογένεια. Η μεγάλη του κόρη είχε παντρευτεί στο Κάμενικ, αλλά ο Γρηγόριος ως βουλευτής, οι δύο κόρες του ως φοιτήτριες της ιατρικής και ο μικρός του γιος ως φοιτητής στο πολυτεχνείο βρισκόταν όλοι στην Αθήνα. Ο παπα - Παντελεήμων απεβίωσε στην Αθήνα στις 7 Οκτωβρίου 1939. Βλ. νεκρολογικό του Ξ. Ξ. στο «Ποντιακά Φύλλα», *ό.π.*, σσ. 279-280.

¹⁶ Βλ. Μαυρογένους, *ό.π.*, σ. 238, Καζταρίδης, Φ. Ι., (1996) *Η «έξοδος» των Ελλήνων του Καρς της Αρμενίας (1919 -21)*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης, σ. 77.

¹⁷ Βλ. Μαυρογένους, *ό.π.*, σ. 163.

το Μάρτιο του 1922¹⁸, να σταλεί με απόφαση του Υπουργείου των Εξωτερικών στον Καύκασο για να ασχοληθεί με τα προβλήματα του εναπομείναντος Ελληνισμού. Εκεί κατηγορήθηκε ως πράκτορας και επανήλθε στην Ελλάδα¹⁹.

Στην Ελλάδα δεν άσκησε βιοποριστικό επάγγελμα. Από το 1923 μέχρι το 1935 και το 1950 ήταν βουλευτής Πέλλας, ενώ παράλληλα ασχολήθηκε με μελέτες και συγγραφή.

Συμμετείχε σε επτά εκλογικές αναμετρήσεις και εκλέχθηκε έξι φορές βουλευτής. Κινούνταν στην αριστερή πτέρυγα του βενιζελισμού και συνεργάστηκε με τη Δημοκρατική Ένωση, το Εργατικό και Αγροτικό κόμμα και το Αγροτοεργατικό κόμμα του Παπαναστασίου και μεταπολεμικά με την ΕΠΕΚ του Πλαστήρα.

Πιο συγκεκριμένα στις εκλογές της 16^{ης} Δεκεμβρίου 1923, από τις οποίες απείχαν τα αντιβενιζελικά κόμματα, ο Τηλικίδης (30 μόλις ετών) ήταν υποψήφιος με τη Δημοκρατική Ένωση του Παπαναστασίου και ήρθε δεύτερος σε ψήφους έπειτα από τον Ελευθέριο Βενιζέλο²⁰.

Στις εκλογές της 7ης Νοεμβρίου 1926 εκλέχθηκε με τη δεύτερη κατανομή πάλι με το κόμμα της Δημοκρατικής Ένωσης²¹.

Στις εκλογές της 19ης Αυγούστου 1928 το Εργατικό και Αγροτικό κόμμα (πρώην Δημοκρατική Ένωση) συνεργάστηκε με το κόμμα των Φιλελευθέρων [έτσι ο Τηλικίδης προβαλλόταν από την εφημερίδα «Μακεδονία» σε κάθε φύλλο του θέρους του 1928] και, εφόσον παραιτήθηκε της υποψηφιότητας ο Νεόκοσμος Γρηγοριάδης (για να γίνει γερουσισαστής) και ζήτησε να πειθαρχήσουν όλοι οι βενιζελικοί ψηφοφόροι²², εκλέχθηκε με άνεση²³.

Στις εκλογές της 25ης Σεπτεμβρίου 1932 ήταν υποψήφιος του Αγροτικού και Εργατικού κόμματος του Παπαναστασίου και εκλέχθηκε με τη δεύτερη κατανομή, αν και το κόμμα εξέλεξε μόνο 8 βουλευτές.

Στις εκλογές της 5ης Μαρτίου 1933, παρά το γεγονός ότι οι συνενωμένοι αντιβενιζελικοί κέρδισαν τις εκλογές, ο Τηλικίδης κατόρθωσε να εκλεγεί πάλι βουλευτής Πέλλας με τους αγροτοεργατικούς.

Στις εκλογές της 9ης Ιουνίου 1935, που οι φιλελεύθεροι, οι παπαναστασιακοί και τα άλλα κόμματα της αντιπολίτευσης δεν συμμετείχαν στις εκλογές, δεν έθεσε υποψηφιότητα ούτε ο Τηλικίδης, ο οποίος μολονότι είχε ανεξαρτητοποιηθεί τον Οκτώβριο του 1934 από τους αγροτοεργατικούς, παρέμενε στον ίδιο πολιτικό χώρο²⁴.

¹⁸ Όχι το 1920, όπως - από λάθος της μνήμης - γράφει ο Ξενίτας, βλ. Ξενίτας, Ξ., ό. π., σ. 141.

¹⁹ Την πληροφορία αυτή, όπως και την ημερομηνία (23 Μαρτ. 1922) της απόφασης του Υπ. Εξωτερικών μας τα δίνει ο Τηλικίδης στο προεκλογικό φυλλάδιο του 1950.

²⁰ Εφημ. *Μακεδονία*, 19 και 22 Δεκ. 1923. Κατά την ίδια εφημερίδα, συγκρίνοντας με τον αριθμό των ψηφισάντων στις εκλογές του 1920, δεν υπήρξε αποχή, αλλά αθρόα προσέλευση ψηφοφόρων. Ο Βενιζέλος είχε τοποθετηθεί από το κόμμα των Φιλελευθέρων υποψήφιος σε πολλές εκλογικές περιφέρειες παρά την απουσία του.

²¹ Εφημ. *Μακεδονία*, 21 Νοεμ. 1926.

²² Εφημ. *Μακεδονία*, 10 Αυγ. 1928.

²³ Εφημ. *Μακεδονία*, 21 Αυγ. 1928.

²⁴ Στη συνεδρίαση ΚΗ' της Βουλής (28 Μαρτ. 1935) ξεκινά τη δήλωση καταδίκης του στρατιωτικού κινήματος της 1ης Μαρτίου ως εξής: «Αποχωρήσας τον παρελθόντα Οκτώβριον εκ του κόμματος εις το οποίον ανήκα, παραμένων ως ανεξάρτητος αγροτικός και εργατικός, θεωρώ καθήκον μου να προβώ εις τας κάτωθι δηλώσεις εν σχέσει με το στρατιωτικο-φασιστικόν κίνημα και την εξ' αυτού δημιουργηθείσαν κατάστασιν...», βλ. *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της*

Στις εκλογές της 26ης Ιανουαρίου 1936 κατέβηκε ως ανεξάρτητος υποψήφιος, πήρε μόνο 461 (465 κατά το *Ριζοσπάστη*, 29 Ιαν. 1936) ψήφους και δεν εκλέχθηκε βουλευτής²⁵.

Τέλος, στις εκλογές της 5ης Μαρτίου 1950 ο Τηλικίδης θα είναι υποψήφιος με την ΕΠΕΚ του Πλαστήρα και θα εκλεγεί βουλευτής Πέλλας, μόνος αυτός από το κόμμα του²⁶ στην εκλογική του περιφέρεια για τελευταία φορά.

Ο Γρηγόριος Τηλικίδης έμεινε άγαμος και απεβίωσε στην Αθήνα στις 26 Νοεμβρίου 1950 βουλευτής ων της ΕΠΕΚ²⁷. Στη 14^η Συνεδρίαση της Βουλής (Δευτέρα 27 Νοεμ. 1950), ο πρόεδρός της Δ. Γόντικας θα δηλώσει: «*Μετά ιδιαίτερας λύπης, κύριοι συνάδελφοι, αναγγέλλω τον θάνατον ενός εξαιρετικού συναδέλφου μας, του αιμνήστου Τηλικίδου. Εκ μέρους της Βουλής κατετέθη στέφανος εις την σορόν τούτου και εξεφράσθησαν τα συλληπητήτρια εις την οικογένειάν του*»²⁸. Στη 16^η Συνεδρίαση (Τετάρτη 29 Νοεμβρίου 1950) ο ίδιος θα ανακοινώσει: «*Παρακαλείται ο καταλαβών την θέσιν του αποβιώσαντος βουλευτού Πέλλης Γρηγ. Τηλικίδη, βουλευτής της ιδίας περιφέρειας κ. Ζαχαρίας Χατζηϊωάννου, όπως προσέλθη και δώση τον υπό του Συντάγματος οριζόμενον όρκον*»²⁹.

Για να γίνουν κατανοητές οι κοινωνικές ιδέες του Τηλικίδη θα πρέπει να παρακολουθήσουμε (σύντομα εδώ) τις απόψεις που ανέπτυξε στη Βουλή για ποικίλα κοινωνικά και πολιτικά θέματα.

Στο διάστημα της κοινοβουλευτικής του θητείας θα μετέχει, ως μέλος στις κοινοβουλευτικές επιτροπές: Δημοσίων Κτημάτων» (1924)³⁰, Υγιεινής (1929),³¹ Εσωτερικών (1933),³² και πέντε φορές Παιδείας (1927, 1929, 1932, 1933 και 1950)³³. Η τοποθέτησή του τόσες φορές στην κοινοβουλευτική Επιτροπή Παιδείας είναι ένα πρόσθετο γεγονός που μαρτυρά το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του για την εκπαίδευση.

Η μελέτη των πρακτικών της Βουλής μας αποκαλύπτει έναν πολιτικό θιασώτη της αβασίλευτης δημοκρατίας και της γνήσιας αντιπροσώπευσης του λαού και αφοσιωμένο στα λαϊκά συμφέροντα, στη γεωργική ανάπτυξη και τους συνεταιρισμούς, στην αποκατάσταση των αγροτών και κυρίως των

Βουλής, Περίοδος Δ' - Σύνοδος Έκτακτος, 12 Σεπτ. 1934- 28 Μαρτ. 1935, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο 1937, σ. 409.

²⁵ Εφημ. *Ε Μακεδονία*, 29 Ιανουαρίου 1936 και *Ελεύθερος Λόγος* [Έδεσσας] 2 Φεβρ. 1936.

²⁶ Συνυποψήφιοι στο ίδιο κόμμα θα είναι οι Καρυωτάκης Αργύριος, Ανδρεάδης Θωμάς και Χατζηϊωάννου Ζαχαρίας, Εφημ. «Εμπρός», 28 Φεβρ. 1950.

²⁷ «Πέθανε σε μια Ψάθα στο σπίτι της αδερφής του», κατά δήλωση του ανεψιού του Βλαδίμηρου Τιτόπουλου, γιου της αδερφής του, συνταξιούχου, σήμερα, παιδίατρου.

²⁸ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Αθήνα: Εθνικό τυπογραφείο 1951, σ. 145.

²⁹ *Ο. π.*, σ. 159.

³⁰ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως, τομ Α', Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο 1924, σ. 36.

³¹ Στη συνεδρίαση Δ' / 26 Νοεμ. 1929

³² Στη συνεδρίαση Γ' / 6 Απρ. 1933, ο Γ. Τηλικίδης ορίζεται μέλος των Κοινοβουλευτικών Επιτροπών Εσωτερικών και Παιδείας (σσ. 25-26).

³³ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Α' Συνόδου της Α' βουλευτικής περιόδου, τομ. Α' (26 Νοεμβρίου 1926 - 29 Αυγούστου 1927)*, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο 1927, σ. 14, Στη συνεδρίαση Δ' / 26 Νοεμ. 1929, Στη συνεδρίαση Ε' / 14 Νοεμ. 1932, ο Γ. Τηλικίδης ορίζεται μέλος της Κοινοβουλευτικής Επιτροπής Παιδείας (σ. 50). Στη συνεδρίαση Γ' / 6 Απρ. 1933, ο Γ. Τηλικίδης ορίζεται μέλος των Κοινοβουλευτικών Επιτροπών Εσωτερικών και Παιδείας (σσ. 25-26). Βουλή των Ελλήνων, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Περίοδος Α' Σύνοδος Α' 30 Μαρτίου - 30 Ιουλίου 1950*, τομ. Α', εν Αθήναις Τύποις «Διαλησμά» Α. Ε., 1951, σ. 113.

προσφύγων, στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και στους δασκάλους. Άοκνες ήταν οι μέριμνές του, ώστε οι δάσκαλοι του Καυκάσου να διοριστούν ως μόνιμοι δάσκαλοι στο ελληνικό κράτος και η προϋπηρεσία τους στον Καύκασο να αναγνωριστεί στα έτη υπηρεσίας και στη σύνταξη³⁴.

Ο Τηλικίδης ήταν σαφώς αντιβασιλικός, καθώς ήταν πληρεξούσιος στην Εθνοσυνέλευση με το κόμμα του Παπαναστασίου, του πρωτομάστορα της αβασίλευτης στο μεσοπόλεμο. Δεν θα δώσει ψήφο εμπιστοσύνης σε καμιά από τις βενιζελογενείς κυβερνήσεις της περιόδου 1924 - 1925 (Καφαντάρη, Σοφούλη, Μιχαλακόπουλου), παρά μόνο στην κυβέρνηση Παπαναστασίου³⁵. Αποχωρεί από την Εθνική Συνέλευση με την ομάδα Παπαναστασίου, όταν δεν αποφασίζεται πρώτα η έκπτωση της Δυναστείας από το θρόνο και η ανακήρυξη της Δημοκρατίας και έπειτα η προσφυγή στο δημοψήφισμα για έγκριση της απόφασης³⁶ και, βέβαια, ψηφίζει το ψήφισμα «Περί εκπτώσεως της Δυναστείας και ανακηρύξεως της Δημοκρατίας»³⁷.

Σχετικά με το σύνταγμα εκφράζει πολύ προοδευτικές απόψεις καθώς, μολονότι είναι γιος ιερέα, θα υποβάλει στη Συνέλευση (27 Νοεμβρίου 1924) πρόταση ψηφίσματος «περί χωρισμού μεταξύ Εκκλησίας και Πολιτείας»³⁸ και θα ψηφίσει αρνητικά σε πρόταση ομάδας πληρεξουσίων (13 Δεκ. 1924) να τεθεί στο εδάφιο 1 του άρθρου 1 του Συντάγματος: «*Το κείμενον των αγίων Γραφών τηρείται αναλλοίωτον, η εις άλλον γλωσσικόν τύπον απόδοσις τούτου άνευ της προηγουμένης εγκρίσεως της Εκκλησίας απαγορεύεται απολύτως*», που ήταν και θέση του πρωθυπουργού Α. Μιχαλακόπουλου³⁹.

Ο Τηλικίδης, ως γνήσιος δημοκράτης, ήταν θιασώτης της απλής αναλογικής. Όταν η κυβέρνηση Τσαλδάρη, εισηγείται -και ψηφίζεται (συνεδρ. ΛΒ' / 29 Μαΐου 1934)- το πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα, υποστηρίζει ότι το μόνο δίκαιο εκλογικό σύστημα είναι το αναλογικό. Με το πλειοψηφικό, είπε, θα πάμε σε εμφύλιο⁴⁰. Η κυβέρνηση επέμενε. Η βουλή του 1935 ήταν μονοκομματική, ακολούθησε όχι εμφύλιος τότε, αλλά η δικτατορία του Κονδύλη, η επιβολή της βασιλευόμενης και η δικτατορία Μεταξά⁴¹. Ο Κονδύλης και ο Μεταξάς ήταν μέλη της Βουλής και ψήφισαν υπέρ του πλειοψηφικού

³⁴ Μαυρογένους, ό. π., σ. 162.

³⁵ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως, том Α', Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο 1924, σ. 468, 674, том Β', 1924, σ. 1126, том Γ', 1925, σ. 52.

³⁶ Ό. π., том Α' σ. 475.

³⁷ Ό. π., том Α' σ. 688.

³⁸ Συνεδρίαση ΡΙΑ', 27 Νοεμ. 1924, ό. π., том Γ', σ. 408.

³⁹ Συνεδρίαση ΠΚΔ' 13 Δεκ. 1924, ό. π., том Γ', σσ. 678-684.

⁴⁰ «...εκ των συστημάτων το αναλογικόν αντιπροσωπεύει την απόλυτον δικαιοσύνην, ενώ το πλειοψηφικόν την σχετικήν, ίσως δε και την αδικίαν, διότι βασίζεται εις την αυθαίρετον ερμηνείαν των Νόμων. Το ζήτημα εντοπίζεται κατ' ανάγκην εις την σκοπιμότητα του μέτρου. Αλλά ποία είναι η σκοπιμότης την οποίαν θα εξυπηρετήσει; Νομίζω ότι θα έπρεπε να εφαρμοσθή σύστημα το οποίον θα συνετέλει εις την άμβλυνσιν της οξύτητος μεταξύ των δύο παρατάξεων, και τούτο είναι το αναλογικόν. Συνεπώς δεν είναι δυνατόν (...) να διεξαχθούν αι εκλογαί με το πλειοψηφικόν σύστημα, διότι θα καταλήξωμεν εις εμφύλιον σπαραγμόν. Αυτό άλλως τε επέδειξε και η ιστορία εις το παρελθόν. Είναι ανάγκη να εφαρμοστεί το αναλογικόν σύστημα υπό την ευρυτάτην αυτού μορφήν...», Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Αθήνα Εθνικό τυπογραφείο, 1935, σ. 311.

⁴¹ Δεν υπονοώ ότι ο ελογικός νόμος ήταν η μόνη αιτία που οδήγησε στις αυταρχικές πολιτικές εξελίξεις κατά το μεσοπόλεμο.

συστήματος, στο οποίο επέμενε ο Τσαλδάρης, παρά την επιμονή της αντιπολίτευσης να αποσυρθεί το νομοσχέδιο.

Τέλος, το Μάρτιο του 1935 θα καταδικάσει στη Βουλή το κίνημα των βενιζελικών αξιωματικών, θα δηλώσει την εμπιστοσύνη του στην ικανότητα του λαού να υπερασπιστεί τη δημοκρατία, αλλά και την ανάγκη να διαφυλαχθούν οι λαϊκές ελευθερίες στις συνθήκες καταστολής του κινήματος⁴². Να μην αποτελέσει δηλαδή αυτό αφορμή περιορισμού των ελευθεριών, πράγμα που συνέβη λίγο αργότερα με την δικτατορία Κονδύλη.

Τα ζητήματα της γεωργίας και της αποκατάστασης των προσφύγων έχουμε πει ότι αποτελούσαν σταθερή μεριμνά του. Θα αναφέρουμε εδώ ενδεικτικές παρεμβάσεις του στη Βουλή για τα θέματα αυτά και θα αφήσουμε τα ζητήματα της εκπαίδευσης για επόμενο κεφάλαιο.

Το Νοέμβριο του 1924 θα στιγματίσει τις σχέσεις Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων και Υπουργείου και την έλλειψη συντονισμού μεταξύ τους που οδηγούσε σε αντιφατικές αποφάσεις και συγκρούσεις μεταξύ προσφύγων και γηγενών κατοίκων, όπως στην Κατατζόβα, που τις πρόλαβε εν μέρει η παρέμβαση του Νομάρχη⁴³. Θα συνιστά στη Βουλή αναφορές και αιτήματα Καυκασίων⁴⁴, θα υποστηρίζει αναφορές προσφύγων γεωργών για προστριβές τους με τους γηγενείς, όπως εκείνη των κατοίκων των Βρυτών Εδέσσης το 1928: «Από της εγκαταστάσεώς των», θα πει, «μέχρι σήμερον δεν κάμνουνσι τίποτε άλλο οι πρόσφυγες ει μη να κατεβαίνωσιν από των χωρίων των εις την Έδεσσαν και τανάπαλιν δια να κατορθώσωσιν να ικανοποιήωσι τα δίκαια αυτών αιτήματα. Υπάρχουσιν εκεί γαίαι ανταλλαξίμων ως και εθνικαί γαίαι του Δημοσίου. Παρακαλώ συνεπώς τον κ. Υπουργόν της γεωργίας να λάβη μέριμναν δια την κατάστασιν αυτήν»⁴⁵.

Θα στηρίξει, το 1929, την αναφορά των αντιπροσώπων του συνοικισμού Σκύδρας με την οποία ζητούσαν την άμεση απομάκρυνση του γεωπόνου Σακσαμανόγλου, ο οποίος, όπως εξήγησε ο Τηλκικίδης, «έλαβε πενταπλάσιον κλήρον εκείνου τον οποίον έλαβον άλλοι πρόσφυγες»⁴⁶.

Το 1930 θα υποβάλει, μαζί με άλλους βουλευτές, πρόταση νόμου «περί μονιμοποιήσεως των παρά προσφύγων ιδρυθέντων φαρμακείων»⁴⁷, την ίδια χρονιά θα υποστηρίξει, μαζί με τον Παπαναστασίου, αίτηση «του Ιω. Σ. Σωπηλίδου κατοίκου Φτελιάς Δράμας παρακαλούντος όπως επιτραπή η κάθοδος

⁴² Επίσημα Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής, Στυνεδρίαση ΚΗ', 28 Μαρτ. 1935, Αθήνα ΕθνικόΤυπογραφείο 1937, σ. 409.

⁴³ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως, τομ Γ', Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο 1925, σ. 128.

⁴⁴ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, συνεδρίαση ΜΗ', 8 Μαρτ. 1928, σ. 539.

⁴⁵ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, συνεδρίαση ΚΣΤ' 28 Νοεμ. 1928, σ. 327.

⁴⁶ Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής τομ Β' 1930, στυνεδρίαση 88η, 22 Μαΐου και 91η, 27 Μαΐου 1929, σσ. 863 και 909, αντίστοιχα.

⁴⁷ Επίσημα πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής, 15 Νοεμ. 1929 – 27 Μαρτ. 1930, Συνεδρίαση ΜΑ', 21 Φεβρ. 1930, σ. 550. Σημειώνουμε εδώ ότι ο Τηλκικίδης, αρνήθηκε ψήφο ή απουσίαζε κατά την ψηφοφορία (Συνεδρίαση ΣΑ'[91] 25 Ιουν. 1930), επικύρωσης της ελληνοτουρκικής συμφωνίας για την εφαρμογή της Συνθήκης της Λωζάνης, η οποία έθετε «ρεαλιστική» ταφόπλακα τόσο στη δυνατότητα επιστροφής των προσφύγων στις πατρογονικές τους εστίες, όσο και στην καταβολή του αντιτίμου των περιουσιών τους. Επίσημα πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής, Μέρος Β', 28 Μαρτίου – 1 Ιουλίου 1930, σσ. 2101 κ.ε.

300 οικογενειών εκ του χωρίου Μερτζά του Νομού Κουπά της Ρωσίας»⁴⁸, ενώ το 1933 θα υποστηρίξει πρόταση του βουλευτή Λάρισας Χατζηγιάννη να μην αποκλείονται από την Επιτροπή Απαλλοτριώσεων κληρούχοι που είχαν λίγα ζώα ή καλλιεργούσαν ένα μικρό κτήμα, τη δε διανομή των κληρών να την κάνουν οι ίδιοι οι Συναιτερισμοί, διαφορετικά: «θα παρακαλέσω να καταργηθεί το σχετικόν άρθρον το οποίον κηρύσσει αλαθήτους τας αποφάσεις των Επιτροπών απαλλοτριώσεων, διότι πολλάκις αι Επιτροπαί κατεχράσθησαν της εξουσίας η οποία ταις παρεσχέθη»⁴⁹.

Το ενδιαφέρον του Τηλικίδη για τα προβλήματα του αγροτικού κόσμου θα διατηρηθεί και μετά τον πόλεμο. Το 1950 θα καταθέσει στη Βουλή πολλές αναφορές οικογενειών για τη λύση άμεσων προβλημάτων, όπως τη στέγασή τους⁵⁰, τον μη επαναπατρισμό τους σε κατεστραμμένα χωριά⁵¹, τη χορήγηση βοηθημάτων για την ανοικοδόμηση των οικιών τους, τη χορήγηση γεωργικών κληρών σε ακτήμονες πρόσφυγες⁵², τη χορήγηση αμνηστείας σε καταδικασθέντες για πολιτικούς λόγους⁵³, την τροποποίηση του νόμου για τη νομιμοφροσύνη⁵⁴, τη μείωση της φορολογίας⁵⁵, την κατασκευή δρόμων, γεφυρών, κοινωφελών οικημάτων ή έργων υποδομής για τη γεωργία⁵⁶ και θα προτείνει νόμο για την ίδρυση μονοπωλείου του καπνού⁵⁷.

Β'. Το συγγραφικό έργο του Γρ. Τηλικίδη

Ο Τηλικίδης ήταν λιτοδίαιτος, απλός και ασκητικός, σχεδόν αφανής διανοούμενος. Γνώριζε παιδαγωγικά, φιλοσοφία, λογοτεχνία και τον απασχολούσε ιδιαίτερα η ιστορία, η ιστορία του Πόντου και η διάσωση της πολιτιστικής κληρονομιάς του ποντιακού Ελληνισμού. Μελετούσε και έγραφε για την ιστορία των Ελλήνων του Πόντου, για τη συνεταιριστική ιδέα και την εκπαίδευση. Ο ίδιος σημειώνει στο προεκλογικό φυλλάδιο του 1950: «Συνέγραψε 5 βιβλία περί Πόντου, περί Παιδείας και περί Συνεταιρισμών».

Το Νοέμβριο του 1921 δημοσίευσε ένα δεκατετρασέλιδο κείμενο για τους Έλληνες του Καυκάσου και τους Καυκάσιους πρόσφυγες στην Ελλάδα. Ενδιαφέρεται, πρώτος αυτός, για την πρόσφατη ιστορία των Καυκάσιων Ελλήνων και αποτυπώνει τα κύματα της μετανάστευσης των Ποντίων στη Ρωσία το 18ο αιώνα, τις περιόδους 1804-1865 και 1877-1878, την κατάστασή τους μετά τη Φεβρουαριανή επανάσταση του 1917 και την Οκτωβριανή του ίδιου έτους και τις συνθήκες που τους οδήγησαν στη προσφυγιά. Τέλος, κάνει μια μικρή, αλλά δραματική αναφορά στην κατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα και συμφωνεί με την επωνομασία της Καλαμαριάς ως «νεκτροταφείο

⁴⁸ Επίσημα πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής, 28 Μαρτίου - 30 Ιουλίου 1930, Συνεδρίαση ΕΓ', 31 Μαρτ. 1930, σ. 1030.

⁴⁹ Επίσημα πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής, Αθήνα: Εθνικό τυπογραφείο, 1934, Συνεδρίαση ΙΘ' /17 Αυγ. 1933, σσ. 213-214.

⁵⁰ Βουλή των Ελλήνων, Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Περίοδος Α' Σύνοδος Α', 30 Μαρτίου - 30 Ιουλίου 1950, τομ. Α', Αθήνα: «Διαλησμά» Α. Ε., 1951, σσ. 131 και 173.

⁵¹ Ό. π., σ. 373.

⁵² Ό. π., σ. 191.

⁵³ Ό. π., σ. 344.

⁵⁴ Ό. π., σ. 424.

⁵⁵ Ό. π., σ. 409.

⁵⁶ Ό. π., σσ. 150, 345, 382.

⁵⁷ Ό. π., τομ. Β', σ. 4.

των προσφύγων», αφού 22 από τους 50 χιλιάδες που αποβιβάστηκαν εκεί είχαν αποβιώσει. Στην εργασία παραθέτει πίνακα με τον ελληνικό πληθυσμό του Καυκάσου που τον ανεβάζει στις 194.240, διανεμημένο σε 156 οικισμούς, καταγράφει 155 σχολεία, 502 δασκάλους και δασκάλες και 24.537 μαθητές και μαθήτριες⁵⁸.

Την περίοδο μετά το 1936 ο Τηλικίδης θα επιστρέψει στις αγαπημένες του μελέτες. Τώρα θα προβάλλει το προφίλ -που μας δίνει ο Ξενίτας στο νεκρολογικό το 1951- του μοναχικού, υπομονετικού ερευνητή που περνά ατέλειωτες ώρες στις βιβλιοθήκες μελετώντας, κρατώντας σημειώσεις και συγγράφοντας. Τις χρονιές 1937 και 1938 θα δημοσιεύσει πέντε άρθρα στο περιοδικό *Ποντιακά φύλλα*, που αναφέρονται στην ιστορία, την ιστοριογραφία και τη λαογραφία του ποντιακού Ελληνισμού.

Το πρώτο με τον τίτλο: «Ο εν Καυκάσω Ελληνισμός» σε πέντε συνέχειες αναφέρεται στις συνθήκες που επικράτησαν στον Καύκασο από το 1917 μέχρι το 1921, στην αυτοοργάνωση και τη στρατιωτική οργάνωση των Ελλήνων, στους λόγους της αποικιακής μέχρι το 1453 και μεταναστευτικής μέχρι το 1917 μετακίνησης των Ελλήνων προς τον Καύκασο με στατιστικές των οικισμών και του πληθυσμού, στα λαογραφικά και στα γλωσσικά στοιχεία που αποδεικνύουν την ελληνικότητα και τον εθνικό δυναμισμό των Ελλήνων του Καυκάσου, στον τρόπο ζωής και, τέλος, στην ιστορία της πόλεως Κάρς⁵⁹.

Η επαναστατικότητα των εθνικών και γλωσσικών μειονοτήτων της Ρωσίας, μαζί και των Ελλήνων, οφείλονται στο γεγονός ότι αρνούνταν να δεχτούν τον εκρωσισμό που επιχειρούσε το παλαιό καθεστώς. Αυτό δεν σημαίνει, υποστηρίζει ο Τηλικίδης, ότι όλοι οι προερχόμενοι από τη Ρωσία είναι κομμουνιστές. Ο χαρακτηρισμός των Καυκασίων προσφύγων ως τέτοιων στο ελληνικό κράτος «ήτο ο πρόχειρος τρόπος αντιμετώπισης εκδηλώσεων τινων απογοητεύσεως, την οποίαν έσπειραν εις την ψυχήν των καταφυγόντων εις την πατρίδα Ελλήνων ανάξια τινά όργανα του κράτους, αλλά και πατριδοκάπηλοι ελεεινοί, πραγματικοί εχθροί του έθνους και της κρατικής υποστάσεως»⁶⁰. Η επαναστατικότητα των Ελλήνων της Ρωσίας ήταν, κατά τον Τηλικίδη, εθνική. Ανεξάρτητα από τον πολιτικό χώρο στον οποίο εντασσόταν η πλειοψηφία των Καυκασίων προσφύγων, που δεν αποτελεί θέμα της παρούσας εργασίας, θεωρούμε ότι στη συγκυρία αυτή ο Τηλικίδης προσπαθεί να προστατέψει τους πρόσφυγες συμπατριώτες του από τις διώξεις του μεταξικού καθεστώτος.

Το δεύτερο άρθρο του αναφέρεται στην εγκατάσταση των Ελλήνων στις παρευξείνιες περιοχές από την αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη εποχή με βάση Έλληνες και ξένους, κυρίως Ρώσους, ιστορικούς και τη διατήρηση της ελληνικότητας των⁶¹. Η εργασία αποτελεί περίληψη της εισαγωγής της υπό έκδοση εργασίας του στη σειρά της «Ποντιακής Βιβλιοθήκης» με τον τίτλο: «Η

⁵⁸ Τηλικίδης, Π. Γρ., *Οι καυκάσιοι Έλληνες προ και μετά την ρωσικήν επανάστασιν, Με πίνακα στατιστικής του πληθυσμού και της σχολικής κινήσεως*, Αθήνα, Τύποις Α. Φραντζεσκάκη και Α. Καϊτατζή, 1921.

⁵⁹ Τηλικίδης, Γρ. «Ο εν Καυκάσω Ελληνισμός», *Ποντιακά Φύλλα*, τεύχ. 19, 20, 21, /1937 και 23, 24/1938.

⁶⁰ Τηλικίδης, Γρ., *ό.π.*, τεύχ. 23/1938, σ. 439.

⁶¹ Τηλικίδης Γρ., «Ο Ελληνισμός εν Ρωσσία, Καυκάσω και Πόντω: Η επίδρασις του φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος και της γεωγραφικής θέσεως του λαού επί της διαμορφώσεως του εθνικού του χαρακτήρος και των κατευθύνσεων των εκπολιτιστικών του εξορμήσεων», *Ποντιακά Φύλλα*, τεύχ. 25 / 1938, σσ. 2- 6.

ελληνική φυλή εν Πόντω, Καυκάσω και Ρωσσία», η οποία δεν γνωρίζουμε αν τελικά εκδόθηκε.

Στο τρίτο άρθρο μας δίνει παραδείγματα από τους κώδικες της Μονής Βαζελώνος που σχετίζονται με ζητήματα αγροτικής ιδιοκτησίας και αναδεικνύει τη χρησιμότητά τους για την κατανόηση των μορφών αγροτικής ιδιοκτησίας στο Βυζάντιο και ιδιαίτερα στην περιοχή του Πόντου⁶².

Στο τέταρτο άρθρο συζητά τις νέες πηγές και προσεγγίσεις που εμπλουτίζουν την κατανόηση τόσο των εξωτερικών σχέσεων, όσο και της εσωτερικής συγκρότησης της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας. Ιδιαίτερα ο Τηλικίδης μελετά τους όρους και τη σκοπιμότητα της ίδρυσής της, το νόημα της αλλαγής του τίτλου του αυτοκράτορα από «Αυτοκράτωρ της Τραπεζούντας» σε «Αυτοκράτωρ πάσης Ανατολής», τις κατακτήσεις και τις σχέσεις της Αυτοκρατορίας με ηγεμόνες της Ανατολής⁶³.

Τέλος, με αφορμή την έκδοση της εργασίας του Ξ. Άκογλου για τα Λαογραφικά των Κοτυώρων -την οποία θεωρεί ως την πληρέστερη μέχρι τότε ποντιακή λαογραφική συλλογή-, αναφέρεται στη σημασία του ενδιαφέροντος και της μελέτης του πολιτιστικού παρελθόντος. Η ανάγκη καταγραφής και μελέτης του λαϊκού πολιτισμού οφείλεται στο γεγονός ότι υπό την πίεση της αφομοιωτικής επίδρασης της προόδου τα επιμέρους φαινόμενα και εκδηλώσεις της ζωής εξαφανίζονται, αλλά ιδιαίτερα για τους Έλληνες η απρόοπτη και απότομη ιστορική μεταβολή με τη Μικρασιατική καταστροφή επίσπευσε το ρυθμό της αφομοίωσης του λαογραφικού θησαυρού που για ορισμένες κατηγορίες προσφύγων αποτελεί τη μοναδική πηγή εθνογραφικών και ιστορικών μελετών⁶⁴.

Την περίοδο αυτή ο Τηλικίδης ασχολείται θεωρητικά και πρακτικά με το ζήτημα των συνεταιρισμών. Το 1938 θα μεταφράσει και θα σχολιάσει, μαζί με τον Στ. Κρητικά, το έργο του Ρώσου συγγραφέα Β. Totomiantz με τον τίτλο: *Η θεωρία του Συνεργατισμού*, στην οποία παρουσιάζονται αναλυτικά οι θεωρίες για το συνεργατισμό και τους παραγωγικούς και καταναλωτικούς συνεταιρισμούς των Ιταλών καθηγητών Chino Valenti, M. Mariani και των Άγγλων συνεργατιστών C. Gide, E. V. Nears και T. Hugus. Οι μεταφραστές, θιασώτες του συνεργατισμού, χωρίς να είναι «οπαδοί των άκρων αντιλήψεων περί των συνεταιρισμών ως μέσου ριζικού και ολοκληρωτικού μετασχηματισμού της κοινωνίας» πιστεύουν ότι «η συνεταιριστική ιδέα είνε ικανή όπως χρησιμεύση ως βάσις σοβαράς μεταρρυθμιστικής προσπάθειας, αποβλεπούσης εις την πραγμάτωσιν του ιδεώδους της σχετικής κοινωνικής δικαιοσύνης»⁶⁵, του μόνου ιδεώδους που είναι, όπως υποστηρίζουν, προσιτό στον τόπο και στο χρόνο.

Στο τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας με τον τίτλο: «Παρατηρήσεις και συμπληρώσεις» οι μεταφραστές παρουσιάζουν, με τη χρήση βιβλιογραφικών πηγών, το πρότυπο του πρώτου συνεταιρισμού στην Ευρώπη, του ιστορικού

⁶² Τηλικίδης, Γρ., «Η σημασία των κωδίκων της Μονής Βαζελώνος, ως νέων πηγών μελέτης των μορφών της αγροτικής ιδιοκτησίας εις το Βυζάντιον και τον Πόντον», *Ποντιακά φύλλα*, τεύχ. 26, 27 /1938.

⁶³ Τηλικίδης, Γρ., «Τα γενικά προβλήματα της ιστοριογραφίας του Πόντου υπό το φως των νεωτέρων δεδομένων», *Ποντιακά φύλλα*, τεύχ. 28-29, 30 /1938.

⁶⁴ Τηλικίδης, Γρ., «Η λαογραφία εις τον τόπον μας», *Ποντιακά φύλλα*, τεύχ. 31, χ.χ. σ. 256.

⁶⁵ Totomiantz, Β., (μετάφραση και παρατηρήσεις Γρ. Τηλικίδης – Στ. Κρητικάς) (1938) *Η θεωρία του συνεργατισμού*, Αθήνα: τυπ. Καλλέργη και Σία, σ. 4.

συνεταιρισμού των Αμπελακίων⁶⁶. Στη συνέχεια παραθέτουν τα καταστατικά του «Γεωργικού Πιστωτικού Συνεταιρισμού Ραϊφφάιζεν», του «Ιταλικού Γεωργικού Ταμείου» και της «Λαϊκής Τράπεζας»⁶⁷.

Ο Τηλικίδης ήταν, επίσης, ο εισηγητής και οργανωτής του καταναλωτικού συνεταιρισμού των πρώην βουλευτών και γερουσιαστών την περίοδο της Κατοχής και εκλεγόταν συνεχώς πρόεδρός του από την ίδρυσή του μέχρι το θάνατό του⁶⁸.

Το ενδιαφέρον του για την ιστορία και τη λαογραφία του ποντιακού Ελληνισμού εκδηλώθηκε και με συλλογικές δραστηριότητες. Το 1941 έγινε μέλος της Επιτροπής που οργάνωσε η «Εύξεινος Λέσχη Θεσσαλονίκης» με σκοπό τη συλλογή των λαογραφικών στοιχείων και των τεκμηρίων της ιστορίας του Ποντιακού Ελληνισμού⁶⁹. Την ίδια χρονιά, εξέδωσε το τελευταίο, βιβλίο του, με λαογραφικό περιεχόμενο. Πρόκειται για συλλογή, στην οποία περιλήφθηκαν 295 δίστιχα, από τα 2.500 που είχε υπόψη του⁷⁰. Τα δίστιχα καταχωρούνται στις κατηγορίες: λαϊκής φιλοσοφίας, ξενιτιάς, ηθών και εθίμων, αγάπης κλπ., ενώ στο τέλος περιλαμβάνει ερμηνευτικό λεξιλόγιο. Σημαντική πρέπει να θεωρηθεί η εκτενής εισαγωγή του Τηλικίδη, στην οποία εμφανίζεται όχι μόνο ως γνώστης της αξίας του λαϊκού πολιτισμού, αλλά και των μεθοδολογικών προϋποθέσεων της μελέτης του. Να σημειώσουμε μόνο την κριτική που ασκεί στις απόψεις του Οικονομίδη, ο οποίος έκρινε ότι σε ελάχιστα μόνο από τα δίστιχα του Πόντου υπάρχει σύνδεση του πρώτου με το δεύτερο στίχο, εκτός από το στοιχείο της ομοιοκαταληξίας. Ο Τηλικίδης θεωρεί ανυπόστατη και περίεργη την άποψη του Οικονομίδη, καθώς στα δίστιχα που έχει ο ίδιος υπόψη του το ελάττωμα αυτό αποτελεί εξαίρεση⁷¹. Την ίδια κριτική θα ασκήσει και στην άποψη του ακαδημαϊκού Γ. Δροσίνη ότι από ποιητική άποψη τα περισσότερα δίστιχα είναι «τιποτένια». Θωρεί υπερβολική την κρίση του Δροσίνη και σημειώνει ότι οι αναλογίες «τιποτένιων» ποιημάτων είναι περισσότερες σε αναγνωρισμένους ποιητές παρά στα λαϊκά δίστιχα⁷².

Το Φθινόπωρο του 1945 ο Τηλικίδης θα δημοσιεύσει στο περιοδικό «Χρονικά του Πόντου» τρία ακόμη άρθρα που αναφέρονται στην ιστορία, στα πολιτισμικά χαρακτηριστικά του ποντιακού Ελληνισμού και στη λαογραφία.

Το πρώτο άρθρο αναφέρεται στο έθνος, το οποίο ο Τηλικίδης ταυτίζει με τη φυλή και επομένως το ανάγει στην αρχαιότητα⁷³. Ανάμεσα στις εθνικές ομάδες, όμως, αναπτύσσονται ιδιομορφίες εξαιτίας της επίδρασης φυσικών και κοινωνικών νόμων. Όσο μεγαλύτερη είναι η ιστορική ηλικία του έθνους τόσο περισσότερες είναι οι ιδιομορφίες. Οι ιδιομορφίες των επιμέρους ομάδων του

⁶⁶ *Ο. π.*, σσ. 104-111.

⁶⁷ *Ο. π.*, σσ. 112-125.

⁶⁸ Ξενίτας, Ξ., «Γρηγόριος Π. Τηλικίδης (1893-1950)», *ό. π.*, σ. 142. Την πληροφορία αυτή μας δίνει, επίσης, ο ίδιος ο Τηλικίδης στο προαναφερθέν προεκλογικό φυλλάδιο του 1950, αλλά και η προφορική μαρτυρία του Βλαδίμηρου Τιτόπουλου.

⁶⁹ Τον πυρήνα της επιτροπής για την Αθήνα αποτέλεσε μαζί με τον Ξεν. Ακογλου [Ξενίτας στις συγγραφές του], βλ. Θεοφυλάκτου, Θ. Κ., *Γύρω στην άσβεστη φλόγα*, Θεσσαλονίκη 1958, σ. 396.

⁷⁰ Τηλικίδης, Π. Γρ., *Χαρακτηριστικά μνημεία του προφορικού λόγου των Ελλήνων του Πόντου, Δίστιχα*, εκδ. Παπανικολάου, Αθήνα, 1941.

⁷¹ *Ο. π.*, σ. 13.

⁷² *Ο. π.*, σ. 14.

⁷³ Ο Τηλικίδης φαίνεται να είναι θιασώτης μιας μορφής εθνοκεντρισμού, του εθνοφυλετισμού.

έθνους δεν πρέπει να εξουδετερώνονται, γιατί αυτές εκφράζουν το βαθύτερο νόημα του έθνους στη σχέση του με την ανθρωπότητα. Εξάλλου θεωρεί ότι το πανανθρώπινο δεν μπορεί παρά να είναι εθνικό. Για το λόγο αυτό στη Ρωσία δεν διώκονται, αλλά καλλιεργούνται οι διαφορετικές κουλτούρες των λαών. Οι ιδιομορφίες του ποντιακού ελληνισμού είναι η «ακριτική» τους διάσταση, που διαμορφώθηκε την περίοδο της βυζαντινής αυτοκρατορίας και εκδηλώθηκε στον ελληνοϊταλικό πόλεμο, η φιλοξενία τους, η σχέση τους με τη γη, η γλώσσα, τα ήθη και τα έθιμα που αποδεικνύουν ότι οι ιδιομορφίες τους είναι γνήσια ελληνικές⁷⁴.

Το δεύτερο άρθρο έχει ως αντικείμενο την κατάσταση της μελέτης της πνευματικής μας ζωής και της λαϊκής δημιουργίας. Ο λαϊκός πολιτισμός αποδεικνύει και ερμηνεύει την ενότητα του έθνους στο χρόνο. Ο Τηλικίδης διαπιστώνει καθυστέρηση στον τομέα αυτό και την αποδίδει στην αδιαφορία της Πολιτείας τόσο ως προς τη λαϊκή παιδεία όσο και ως προς τις βοηθητικές λειτουργίες, όπως είναι η έρευνα για τη λαογραφία και οι βιβλιοθήκες. Η αδιαφορία εκφράζεται στους κρατικούς προϋπολογισμούς με τα μηδαμινά κονδύλια που διατίθενται για τους τομείς αυτούς. Ό,τι άξιο λόγου έχει συντελεστεί στον τομέα της Λαογραφίας, υποστηρίζει, οφείλεται σε ατομικές ή ομαδικές πρωτοβουλίες με την απουσία ή την αρνητική στάση του κράτους. Για την ανάπτυξη της Λαογραφίας προτείνει την ίδρυση "Ινστιτούτου Λαογραφίας" στην Ακαδημία Αθηνών, τη σύνδεση με αυτό όλων των λαογραφικών περιοδικών και των σχετικών σωματείων, όλων των κατά τόπους συλλογών λαογραφικού υλικού και την αναγόρευσή τους σε βοηθούς και μέλη του. Τέλος, το Ινστιτούτο σε συνεργασία με το υπουργείο της Παιδείας πρέπει να στέλνει ειδικούς στα συνέδρια των δασκάλων για να ενημερώνουν και να καθοδηγούν το διδασκαλικό κόσμο⁷⁵.

Το τρίτο άρθρο αναφέρεται σε άγνωστο γόνο της οικογένειας Μουρούζη, με το όνομα Γεώργιος Δημ. Μουρούζης, ο οποίος ως αξιωματικός του ρωσικού στρατού βρίσκεται ενταφιασμένος στο νεκροταφείο της Βαρσοβίας. Ο Γεώργιος Μουρούζης, σύμφωνα με την επιγραφή της επιτύμβιας στήλης, γεννήθηκε το 1804 και πέθανε το 1831. Ο Τηλικίδης, με σύντομη αναφορά στην -ποντιακής καταγωγής- οικογένεια Μουρούζη, εικάζει ότι ο Γεώργιος είναι γιος του Δημητρίου Μουρούζη, ο οποίος κατηγορήθηκε για φιλορωσικά αισθήματα και κατατομήθηκε το 1812⁷⁶.

Γ'. Οι απόψεις του Γρ. Τηλικίδη για την εκπαίδευση

Όπως αναφέραμε ήδη η εκπαίδευση και μάλιστα η λαϊκή εκπαίδευση και ο δάσκαλος αποτελούσαν μόνιμο και σταθερό ενδιαφέρον του Τηλικίδη. Ο ίδιος είχε ασχοληθεί, όπως είδαμε, με την εκπαίδευση των Ελλήνων του Καυκάσου τόσο ως πρόεδρος του Εθνικού Συμβουλίου όσο και ως επιθεωρητής των σχολείων της Διοίκησης του Καρς. Αλλά και στην Ελλάδα το πρώτο ζήτημα με το

⁷⁴ Τηλικίδης Γρ., «Ο Ελληνισμός του πόντου και η θέση του στην παλαιά και στη νέα ιστορία του έθνους», *Χρονικά του Πόντου*, τεύχ. 13, Σεπτ. 1945, σσ. 289-291.

⁷⁵ Τηλικίδης Γρ. «Για την προκοπή της Ελληνικής Λαογραφίας», *Χρονικά του Πόντου*, τεύχ. 14, Οκτωβρ. 1945.

⁷⁶ Τηλικίδης Γρ. «Ηγεμονικές Οικογένειες του Ποντιακού Ελληνισμού: Γεώργιος Δημητρίου Μουρούζης», *Χρονικά του Πόντου*, τεύχ. 15-16, Νοέμ. – Δεκ. 1945, σσ. 355-356.

οποίο καταπιείστηκε ήταν η εξασφάλιση της δυνατότητας συνέχισης των σπουδών των Καυκάσιων φοιτητών στο ελληνικό πανεπιστήμιο.

Ως βουλευτής θα παίρνει το λόγο και θα τοποθετείται όταν στη Βουλή κατατίθενται και συζητούνται εκπαιδευτικά νομοσχέδια, παράλληλα θα δημοσιεύει άρθρα στον τύπο, ενώ μια συλλογή άρθρων εξέδωσε σε βιβλίο το 1934⁷⁷.

Ο Τηλικίδης θεωρούσε όχι μόνο σημαντικό, αλλά και φθοροποιό το δασκαλικό λειτούργημα, γι' αυτό το 1927 ζητούσε μείωση του ορίου ηλικίας των εκπαιδευτικών συμβούλων, των εκπαιδευτικών Μέσης Εκπαίδευσης και των επιθεωρητών, δηλώνοντας στη Βουλή ότι «μεγαλύτεραν φθοράν υφίστανται οι ασκούντες το επάγγελμα του διδασκάλου»⁷⁸. Όταν συζητούνταν (1927) νομοσχέδιο για το Εκπαιδευτικό Συμβούλιο κατέθεσε τροπολογίες, τόσο με άλλους βουλευτές⁷⁹ όσο και μόνος του⁸⁰, ενώ όταν συζητούνταν τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια του Νικολούδη, ο Τηλικίδης -για μεγαλύτερη αντιπροσώπευση των εκπαιδευτικών στο Συμβούλιο- υπέβαλε πρόταση «όπως ο αριθμός των αιρετών μελών του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου ανέλθη εις 4»⁸¹.

Την ίδια χρονιά (1927), θα συζητηθεί νομοσχέδιο για τα διδακτικά βιβλία. Και εδώ οι ομαδικές ή ατομικές του παρεμβάσεις θα είναι πολλές. Σύμφωνα με τα πρακτικά «Ο Τηλικίδης αναπτύσσει ιδίαν διατύπωσιν του άρθρου» [εν. το άρθρο 11]⁸². Στην ονομαστική ψηφοφορία για το άρθρο 1 οι Τηλικίδης και Παπαναστασίου ψήφισαν θετικά⁸³, αλλά στο άρθρο 2, οι Τηλικίδης και Ε. Φωτάκης υποστήριξαν ότι «οι καθηγηταί του Πανεπιστημίου είναι οι μάλλον αναρμόδιοι δια να κρίνουν περί διδακτικών βιβλίων». Έπειτα έγινε «δεκτόν το άρθρον [επρόκειτο για το άρθρο 4] ως ετροποποιήθη μετά παρατηρήσεις των κ.κ. Β. Μειμαράκη και Γ. Τηληκίδου»⁸⁴, ενώ «επί του άρθρου 5 οι κ.κ. Ε. Φωτάκης, Γ. Μόδης και Γ. Τηληκίδης υποστηρίζουν τροπολογίαν των»⁸⁵.

Τα ενδιαφέροντά του για την εκπαίδευση προσανατολίζονται κυρίως στη λαϊκή εκπαίδευση, ενώ στιγματίζει την ταξική διάσταση του εκπαιδευτικού συστήματος. Τόσο στις παρεμβάσεις του στη Βουλή όσο και σε σειρά άρθρων σχολιάζει τη μη εφαρμογή στην πράξη της υποχρεωτικής φοίτησης στο σχολείο.

⁷⁷ Βλ. Τηλικίδου, Γρ. βουλευτού, *Πολιτική και παιδεία*, τύποις Χρ. Α. Γούσιου, Θεσσαλονίκη, χωρίς χρονολογία έκδοσης. Τα εσωτερικά στοιχεία των άρθρων τοποθετούν την έκδοση μετά το 1931, αλλά η καταγραφή του τίτλου του στη «Βιβλιογραφία» του περιοδικού *Νέοι Πρωτοπόροι* (Μάρτιος 1934) μας οδηγεί να τοποθετήσουμε την έκδοση στο τέλος του 1933 ή στις αρχές του 1934. Τα περισσότερα από τα άρθρα της συλλογής είχαν δημοσιευτεί στο περιοδικό *Εργασία*, και στις εφημερίδες *Πολιτεία*, *Φως* της Θεσσαλονίκης και *Διδασκαλικόν Βήμα*.

⁷⁸ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Α' Συνόδου της Α' βουλευτικής περιόδου*, τομ. Α' 26 Νοεμ. 1926 - 29 Αυγ. 1927, Αθήνα: Εθνικό τυπογραφείο 1927, Συνεδριάσεις Ξ', 13 Απρ. 1927., σ. 447.

⁷⁹ Στη συνεδρίαση ΙΓ'/2 Δεκεμβρίου 1927 ο Τηλικίδης θα υποβάλει τροπολογία μαζί με τους Λ. Ιασονίδη, Γ. Γεωργιάδη, Ν. Αμυρά, Δ. Ευθυμιάδη και Γ. Βοραζάνη στο νομοσχέδιο «Περί ανασυστάσεως του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου», *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Β' Συνόδου της Α' βουλευτικής περιόδου*, τομ. Α', Αθήνα: Εθνικό τυπογραφείο 1927, σ. 181.

⁸⁰ Στη συνεδρίαση ΙΔ'/ 5 Δεκεμβρίου 1927 ο Τηλικίδης θα υποβάλει μόνος του τροπολογία επί του νομοσχεδίου «Περί ανασυστάσεως του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου», ό. π., σ. 190.

⁸¹ Συνεδρίαση Κ' / 13 Δεκ. 1927, ό. π., σ. 253.

⁸² Συνεδρίαση ΚΑ' /14 Δεκ. 1927, ό. π., σ. 263.

⁸³ Ό. π., σσ., 265-266.

⁸⁴ Ό. π., σ. 266.

⁸⁵ Ό. π.

Το ζήτημα που σταθερά τον απασχολούσε ήταν η εφαρμογή των νόμων και οι δαπάνες για την εκπαίδευση, τις οποίες θεωρούσε μηδαμινές. Οι μεταρρυθμίσεις, κατά τη γνώμη του, εξαντλούνται στην έκδοση «μετάφραση»-νόμων, διαταγμάτων και εγκυκλίων που γεμίζουν τους φακέλους του υπουργείου και «μεταβάλλονται εις άταφους νεκρούς κατά τον κ. Γληνόν»⁸⁶. Στην πράξη επικρατεί ο παρασιτισμός των προνομιούχων τάξεων, με ετερόφωτη πνευματική ζωή, που χρησιμοποιούν το κράτος προς όφελός τους και αντιδρούν στη μόρφωση του λαού και τη δημοκρατικοποίηση της κοινωνίας για να μην καταλυθεί η «τυραννία» τους.

Οι απόψεις του αυτές δημοσιεύονται το 1926 και επειδή η δικτατορία υποστήριζε ότι καταβάλλει προσπάθεια για την εισαγωγή του ελβετικού εκπαιδευτικού συστήματος, παρουσίασε σύντομα τις αρχές του ενιαίου σχολείου που θεωρούσε ότι στην Ελβετία γνώρισε την πιο επιτυχή εφαρμογή του.

Ως αρχές του ενιαίου σχολείου θεωρεί: α) ενοποίηση και αλληλοσυμπλήρωση των κλάδων της γενικής και ειδικής «μορφώσεως» στη βάση της κοινωνικής ισότητας, β) εξασφάλιση στους τρόφιμους πολλών διεξόδων από το σχολείο, ανάλογα με τις πνευματικές τους ικανότητες γ) αντιστοιχία των διαφόρων τύπων του ενιαίου σχολείου, ώστε να αποκλείονται τα αδιέξοδα [οριζόντια κινητικότητα] και δ) πραγματική υποχρεωτική φοίτηση ως δικαίωμα και όχι ως υποχρέωση εξασφαλιζόμενη με αστυνομικά μέτρα.

Σύμφωνα με τις αρχές του ενιαίου σχολείου το κράτος έχει υποχρέωση να εξασφαλίσει όλες τις οικονομικές προϋποθέσεις για τη χρήση του δικαιώματος της μόρφωσης. Η θεωρητική μόνο αναγνώριση του δικαιώματος ισοδυναμεί με άρνησή του, καθώς στο αστικό κράτος - από την ίδια τη φύση του - μόνο οι προνομιούχες τάξεις χρησιμοποιούν το δικαίωμα αυτό ως προνόμιο.

Επομένως ο Τηλικίδης συνδέει την εκπαιδευτική με την κοινωνική αλλαγή. Η ισότιμη εφαρμογή του δικαιώματος της μόρφωσης -κατά τον ίδιο- προϋποθέτει: α) τη μεταρρύθμιση του κρατικού συστήματος στη βάση των αρχών της «Λαϊκής Δημοκρατίας περιορισμένων ή καταργουμένων ολοκληρωτικών των παρανόμων προνομίων της διαχειριζομένης την εξουσίαν οικονομικής ολιγαρχίας» και β) την ολοκληρωτική μεταρρύθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος, γιατί η τμηματική εφαρμογή μεταρρυθμιστικών προγραμμάτων όχι μόνο δεν βελτιώνουν αλλά αποσυνθέτουν και εξαρθρώνουν εντελώς την εκπαίδευση⁸⁷.

Στη συζήτηση των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων το 1929 θα λάβει το λόγο και θα έχει διαλογική συζήτηση τόσο με τον υπουργό Κ. Γόντικα, όσο και με τον ίδιο το Βενιζέλο. Θα βρει πολλές θετικές διατάξεις, αλλά θα θεωρήσει τη μετρρύθμιση καταδικασμένη σε αποτυχία, καθώς δεν εξασφαλιζόταν η υλοποίηση των προβλέψεων: «Δυστυχώς όμως είναι γνωστόν ότι η επιτυχία δεν συνίσταται εις καλήν διατύπωσιν των νομοσχεδίων αλλά προπαντός εις την δυνατότητα εφαρμογής των (...) η ανάλυσις των νομοσχεδίων μας έκαμε να πιστεύσωμεν ότι και αυτήν την φοράν θα ευρεθώμεν προ αποτυχίας, όπως μέχρι σήμερον. Ο κύριος υπουργός εισήγαγε αρκετά σοβαρά νομοσχέδια περί σχολείων εργασίας, υποχρεωτικής εκπαιδεύσεως κλπ. έρχεται κατόπιν και αφήνει την

⁸⁶ Τηλικίδης, Γρ., «Η πραγματική έννοια της υποχρεωτικής εκπαιδεύσεως», *Πολιτική και Παιδεία* σ. 46.

⁸⁷ *Ο. π.*, σσ. 48-49.

φροντίδα δια την εφαρμογήν των νομοσχεδίων... εις τον αγαθόν Θεόν της Ελλάδος, ο οποίος μέχρι σήμερον απέδειξεν ότι δεν είναι και τόσο αγαθός, διότι άφησε το ήμισυ των Ελλήνων αγράμματους». Το νομοσχέδιο δεν πρόβλεπε ούτε αύξηση σχολείων, ούτε αύξηση του αριθμού των δασκάλων, ούτε μείωση αριθμού μαθητών ανά τάξη. Το νομοσχέδιο αυτό -και μάλιστα η διάταξη του άρθρου 6- αν εφαρμοζόταν, θα έπρεπε να βρίσκονται στα σχολεία ακόμη 200.000 παιδιά. Για τα παιδιά αυτά έπρεπε να προστεθούν στους 12.500 άλλοι 3.000 δάσκαλοι. Η υποχρέωση βαρύνει μόνο τους γονείς, ενώ το ορθό θα ήταν να βαρύνει το Κράτος.

Κατά τη γνώμη του Τηλικίδη, οι γονείς δεν στέλνουν τα παιδιά τους στο σχολείο, γιατί δεν πιστεύουν στο σχολείο ή γιατί δεν υπάρχουν διδακτήρια ή γιατί δεν είναι δυνατό αυτά να στεγάσουν όλους τους μαθητές. Και συνεχίζει: η διάταξη «*τας ποινάς ταύτας επιβάλλει ο αρμόδιος επιθεωρητής συνεπεία αναφοράς του διευθυντού του σχολείου ή της οικείας αστυνομικής αρχής*» είναι αντιπαιδαγωγική. Η πείρα απέδειξε ότι οι δάσκαλοι αυτοί γίνονται αντιπαθητικοί και οι γονείς προσπαθούν να τους συκοφαντήσουν στις αρχές. Οι διδάσκαλοι δεν πρέπει να έχουν καμιά θέση στην επιβολή των ποινών. Επίσης ζητούσε να διαγραφεί η παράγραφος «*Η αστυνομική αρχή υποχρεούται να συλλαμβάνη και οδηγή εις το σχολείον τους τυχόν κατά τας ώρας της διδασκαλίας περιφερομένους παίδας και να καταγγέλη τους γονείς ή κηδεμόνας αυτών (...)*. Δηλαδή θα συνηθίσωμεν το παιδί εις τας αστυνομικάς μεθόδους, να συλλαμβάνονται και να αποστέλλωνται εις το σχολείον; Δεν είναι ορθόν αυτό να σύρουν οι αστυνομικοί τα παιδιά που δεν πηγαίνουν εις το σχολείον»⁸⁸.

Από το 1930, και ενώ θα αρχίσει να εφαρμόζεται η μεταρρύθμιση του 1929, θα δημοσιεύσει σειρά άρθρων που αφορούσαν τις κρατικές δαπάνες για την εκπαίδευση, την υλοποίηση της υποχρεωτικότητας και τη διοίκηση της εκπαίδευσης.

Σε συνέχεια των απόψεών του για την ουσιαστική ακύρωση της μεταρρύθμισης λόγω της μη εξασφάλισης των απαιτούμενων πιστώσεων θα δημοσιεύσει άρθρο για τις κρατικές εκπαιδευτικές δαπάνες, τις οποίες κρίνει ως γλίσχρες, και θα αμφισβητήσει με αριθμούς τους ισχυρισμούς πολιτικών όπως του Α. Ευταξία και του Κ. Ζαβιτσιάνου ότι οι εκπαιδευτικές δαπάνες του κράτους είναι υποεμβολικές. Για να εφαρμοστεί η υποχρεωτική εκπαίδευση, θεσμοθετημένη από το 1834, χρειάζονται 4.000 τουλάχιστον ακόμη δάσκαλοι. Στην Ελλάδα αντιστοιχεί ένας δάσκαλος σε 500 κατοίκους, όταν στη Γαλλία αντιστοιχεί ένας δάσκαλος σε 300 και στη Γερμανία ένας σε 200 κατοίκους.

Η απουσία ουσιαστικού ενδιαφέροντος για την εκπαίδευση φαίνεται και από τον τρόπο που συζητείται και ψηφίζεται η σχετική νομοθεσία: «*τας μεταμεσονυκτίους ώρας, παρουσία 5-10 βουλευτών, εις δε τον τύπον αι σχετικά προς την εκπαίδευσιν μελέται, όταν δημοσιεύονται, χάνονται μεταξύ ενοικιαστηρίων και ξένων δημοσιεύσεων*»⁸⁹. Φαίνεται, επίσης, από τη μελέτη

⁸⁸Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Έκτακτος σύνοδος, Συνεδρίασις Α', 4 Ιουλίου 1929, σ. 9-10. Σημειώνεται ότι η κριτική του Τηλικίδη στα νομοσχέδια Γόντικα συμφωνεί γενικά με την κριτική που άσκησε ο Δ. Γληνός. Βλ. σειρά άρθρων του Γληνού, με τον τίτλο «Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια», εφημ. *Ακρόπολις*, από 9 μέχρι 21 Ιουνίου και από 8 μέχρι 11 Ιουλίου 1929.

⁸⁹ Τηλικίδης, Γρ., «Αι δαπάναι του κράτους δια την εκπαίδευσιν», *Πολιτική και Παιδεία*, σ. 20.

των προϋπολογισμών του υπουργείου της Παιδείας. Από το 1914 μέχρι το 1931 το ποσοστό του προϋπολογισμού δεν υπερβαίνει κατά μέσο όρο το 3%, η δε δαπάνη ανά κάτοικο δεν υπερέβη ποτέ τις 100 δρχ. Ενώ οι γενικές δαπάνες του κράτους πενταπλασιάστηκαν οι δαπάνες για την παιδεία ούτε διπλασιάστηκαν. Οι αιτιάσεις ότι τα οικονομικά του κράτους βρίσκονται σε στενότητα δεν ισχύουν, εφόσον οι δαπάνες άλλων υπουργείων, όπως της Γεωργίας και των Συγκοινωνιών, με τα οποία συγκρίνει, γνώρισαν αλματώδη αύξηση. Αλλά και η σύγκριση με τις δαπάνες άλλων χωρών αποβαίνει δραματική για την ελληνική εκπαίδευση. Η Ελλάδα το έτος 1927 - 1928 δαπάνησε για την εκπαίδευση 4% του προϋπολογισμού, όταν η Αλβανία δαπάνησε 11% , η Ρουμανία 12% , η Πολωνία 15%, η Τσεχοσλοβακλία 8% , η Βουλγαρία 9% και η Ρωσία 16%. Η κατάσταση αυτή αφήνει το 47% του πληθυσμού αναλφάβητο, το δε υπόλοιπο κατανέμεται μεταξύ ψευτομορφωμένων και ημιμορφωμένων και μέσα σε αυτούς πνίγονται οι λίγοι αληθινά μορφωμένοι. Η μορφωτική κατάσταση του ελληνικού λαού μπορεί να εξηγήσει -κατά τον Τηλικίδη- τα περισσότερα από τα τραγικά γεγονότα της νεότερης ιστορίας μας⁹⁰.

Στο θέμα αυτό θα επανέλθω πολλές φορές, εφόσον, κατά τη γνώμη του, τίποτε δεν άλλαξε κατά το επόμενο διάστημα στην εκπαίδευση. Αποτέλεσμα της υποχρηματοδότησης της εκπαίδευσης ήταν η υποχρεωτική φοίτηση στο σχολείο, που η νομοθετική θέσπισή της συμπλήρωνε εκατό χρόνια, να παραμένει γράμμα κενό. Για το γεγονός ότι το 1907 το 65% του λαού παρέμενε αναλφάβητο και το 1931 το 50% ενοχοποιούσε τις κυβερνήσεις.

Ο αναλφαβητισμός είναι -κατά τον Τηλικίδη- δείγμα καθυστερημένων κοινωνιών, αποτέλεσμα απουσίας πραγματικής μελέτης και οργάνωσης των εκπαιδευτικών θεσμών και νοοτροπία πρόχειρης μετάφρασης και μεταφύτευσης συστημάτων και θεσμών που δεν βρίσκουν κατάλληλο έδαφος για να αναπτυχθούν και να καρπίσουν και χάνουν τη δυναμικότητά τους.

Δύο ήταν οι βασικές αιτίες για το μεγάλο ποσοστό του αναλφαβητισμού: οι πληθωρικές τάξεις και η διαρροή του μαθητικού πληθυσμού. Η νομοθετική ρύθμιση για την αναλογία ένα δάσκαλο για 40 μαθητές παραβιαζόταν κατάφωρα και είχαμε τους λιγότερους δασκάλους σε σχέση με το μαθητικό πληθυσμό, όχι μόνο από τις ευρωπαϊκές χώρες, αλλά και από τη Βουλγαρία, την Αλβανία και την Τουρκία⁹¹.

Η διαρροή του μαθητικού πληθυσμού από την Α' στη ΣΤ' τάξη του δημοτικού σχολείου σε συγκεκριμένες περιφέρειες (Κεφαλληνία, Κέρκυρα, Κόνιτσα, 4η Αθηνών) κειμενόταν, σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτει ο Τηλικίδης, από 72 μέχρι 94 %. Αιτία της μεγάλης διαρροής ήταν η εξαιρετική νοσηρότητα και η θνησιμότητα των μαθητών, λόγω της παντελούς απουσίας κρατικής μαθητικής πρόνοιας. Ήταν όμως και η αρνητική στάση των γονέων απέναντι σε ένα σχολείο που δεν μπορούσε να κερδίσει την εκτίμηση και την εμπιστοσύνη τους⁹². Η κατάσταση ήταν χειρότερη στις αγροτικές περιοχές και οι δάσκαλοι ή δεν έκαναν τη δουλειά τους ή όσοι επιχείρησαν να εκπληρώσουν

⁹⁰ Ο. π., σσ. 21-24.

⁹¹ Ενώ στην Τουρκία η αναλογία ήταν 38 μαθητές ανά δάσκαλο, στη Βουλγαρία 34 και στην Αλβανία 25, στην Ελλάδα αντιστοιχούσαν 60 μαθητές ανά δάσκαλο. Ο Τηλικίδης μας δίνει περιπτώσεις σχολείων που αντιστοιχούσε ένας δάσκαλος σε 100, 135 και 214 μαθητές. Βλ. «Εκπαιδευτική νομοθεσία και εκπαιδευτική πραγματικότητα», *Πολιτική και Παιδεία*, σσ. 11 και 16.

⁹² Ο. π., σσ. 14-15.

τις υποχρεώσεις τους στο ακέραιο σε τέτοιες συνθήκες «κατέληξαν εις τα φερνοκομεία και τα φθισιατρεία»⁹³.

Τα συμπεράσματα στα οποία οδηγούν τα αδειάσειστα στοιχεία που επικαλείται δεν μπορούν να τα «μειώσουν ούτε η ένοχος αποσιώπησης, ούτε η κακόπιστος διαστρεβλωτική ερμηνεία». Η κατάσταση αυτή στην εκπαίδευση δεν μπορεί να βελτιωθεί: α) αν δεν σταματήσει η πολιτική σκοπιμότητα, η οποία αγγίζει τα όρια της κομματικής αδιαλαξίας και έχει εμποτίσει όλη την κοινωνική ζωή, σκοπιμότητα που παραγνωρίζει, παραποιεί και ανατρέπει ακόμη και επιστημονικές αλήθειες⁹⁴, β) αν συνεχίσει η δημοκρατία να είναι λέξη κενή περιεχομένου, η εκπαίδευση προνόμιο της αστικής τάξης και η ιησουητική στάση απέναντι στην αντίθεση μεταξύ νομοθεσίας και εκπαιδευτικής πραγματικότητας. Εφόσον η μορφωτική κατάσταση του λαού παρεμείνει όπως έχει οι πνευματικές του ανάγκες θα συνεχίσουν να τροφοδοτούνται με την εισαγωγή -με μηχανικό τρόπο- ιδεών, συστημάτων και θεσμών, όπως κατά τα πρώτα στάδια της οργάνωσης των εκπαιδευτικών θεσμών του κράτους⁹⁵.

Ανάμεσα στις κριτικές του θα είναι και η απουσία νομοσχεδίου για τη Διοίκηση της εκπαίδευσης, η οποία θα εξασφάλιζε την ενιαία κατεύθυνση στην υλοποίηση της μεταρρύθμισης. Το 1930, όταν θα κατατεθεί το νομοσχέδιο για το Ανώτατο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο, ο Τηλικίδης θα υποστηρίξει ότι το νομοσχέδιο επιτείνει, αντί να διαλύσει τους φόβους για την τύχη της μεταρρύθμισης. Και τούτο επειδή με τον τρόπο συγκρότησης του Α.Ε.Σ. δημιουργούνταν οι προϋποθέσεις για κατάργηση της ενιαίας κατεύθυνσης της μεταρρύθμισης. Η καλύτερη λύση θα ήταν η συγκρότηση επιτροπής από τους υπουργούς της Παιδείας, της Γεωργίας και των Οικονομικών, τους διευθυντές και τους καθηγητές της παιδαγωγικής και άλλους ειδικούς. Μια δεύτερη παρατήρηση είναι η αποκέντρωση του εκπαιδευτικού συστήματος που επικαλείται το νομοσχέδιο. Ο Τηλικίδης επιμένει: ή αυστηρή συγκέντρωση στην εκπαίδευση ή πραγματική αποκέντρωση. Η τελευταία είναι νόθα, όταν δεν μετέχουν στα συμβούλια οι εκπαιδευτικοί⁹⁶.

Η εκπαίδευση, θα υποστηρίξει ο Τηλικίδης σε άλλο άρθρο, αποτέλεσε μέσο διατήρησης των προνομίων των επιγόνων των πρωταγωνιστών της επανάστασης. Παρήγαγε διανοούμενους αποκομμένους από το λαό και τις ανάγκες του, που χρησιμοποιούσαν τους τίτλους για προσωπική κοινωνική ανέλιξη. Οι μόνοι εκπρόσωποι του λαού, οι πολιτευόμενοι, απέτυχαν να τον εκπροσωπήσουν, καθώς υπηρετούσαν πολλούς κυρίους και κυρίως τον εαυτό τους. Η υπερπαραγωγή διανοουμένων έρριξε το επίπεδό τους, ενώ καμιά μέριμνα δε λήφθηκε για τις επιστήμες που θα αξιοποιούσαν τις πλουτοπαραγωγικές πηγές της χώρας και θα βοηθούσαν τον αγώνα επιβίωσης του λαού.

Η πραγματική μεταρρύθμιση της εκπαίδευσης απαιτεί τη λύση του γλωσσικού ζητήματος με τη χρήση της δημοτικής γλώσσας και την αύξηση των δαπανών για την παιδεία που παραμένουν στο 6% του προϋπολογισμού. Αν δεν είναι δυνατόν να φτάσουν στο ποσοστό των προηγμένων χωρών (Ολλανδία 20%,

⁹³ Ό. π., σ. 17.

⁹⁴ Ο Τηλικίδης δίνει το παράδειγμα της αστάθειας του κράτους απέναντι στο γλωσσικό ζήτημα, ό. π., σ. 17.

⁹⁵ Ό. π., σσ. 17-18.

⁹⁶ Τηλικίδης, Γρ., « Η Διοίκηση της Εκπαιδευσεως », Πολιτική και Παιδεία, σσ. 25-29.

Αγγλία 15%, Πολωνία 16-18%), τουλάχιστο να φτάσουν στο ποσοστό που διαθέτουν τα γειτονικά και φτωχότερα κράτη (Αλβανία 11%, Βουλγρία 9-10%, Ρουμανία 12%). Η αύξηση των δαπανών θα επέτρεπε την ίδρυση και την προαγωγή σχολείων, την πρόσθεση δύο τάξεων στο δημοτικό, την ίδρυση επιμορφωτικών σχολείων και σχολείων για τους ενήλικες, την ανέγερση διδασκαστηρίων, την οργάνωση σχολικών κήπων και εργαστηρίων, τη μόρφωση δασκάλων και επιθεωρητών. Αυτός ο εκσυγχρονισμός της εκπαίδευσης όχι μόνο δεν εξέρχεται από το σκοπό του κράτους αλλά αποτελεί στοιχειώδη υποχρέωσή του «*προς τους αγρίως φορολογουμένους πολίτες του*»⁹⁷.

Το 1932, με αφορμή τα νομοσχέδια που έφερε στη Βουλή η κυβέρνηση Τσαλδάρη, ο Τηλικίδης παρενέβη με μακροσκελές άρθρο, στο οποίο εκτιμά ότι αναστατώνεται πάλι η εκπαίδευση για δήθεν οικονομίες και σκοπιμότερη διαρρύθμιση και ξαναφουντώνουν οι αντιπαλότητες που την εξάρθρωσαν στο παρελθόν, ενώ ασκεί κριτική με πολιτικό και κοινωνικό χαρακτήρα.

Υποστηρίζει ότι βασικός σκοπός του κράτους στο δημοκρατικό πολίτευμα πρέπει να είναι η δημοκρατικοποίηση της κοινωνίας. Τα νομοσχέδια, όμως, δείχνουν ότι οι προθέσεις της κυβέρνησης είναι υπονομευτικές της Δημοκρατίας. Για παράδειγμα, είναι αντιπαιδαγωγικές και αντικοινωνικές οι απόψεις που κατατίθενται στην εισηγητική έκθεση του νομοσχεδίου για τις Παιδαγωγικές Ακαδημίες, ότι δεν θα προσελκύονται στο διδασκαλικό επάγγελμα φτωχά, ορφανά και εγκατελειμμένα παιδιά που δεν τρέφουν αισθήματα «*αγάπης και συμπαθείας έναντι του πλησίον και της Κοινωνίας*» και οι υποψήφιοι θα επιλέγονται από τις «καλύτερες» κοινωνικές τάξεις. Το αντίθετο συμβαίνει. Χαρίσματα όπως η αυτοθυσία και η φιλαλληλία είναι χαρίσματα του λαού, που είναι επίσης η ανεξάντλητη πηγή δημιουργικής ανανέωσης των ψυχικών και πνευματικών δυνάμεων της ανθρωπότητας. Από τις ανώτερες τάξεις, βεβαιώνει ο Τηλικίδης, θα επιλέγονται για το διδασκαλικό επάγγελμα οι αποτυχημένοι, τα «*σκάρτα*» των τάξεων αυτών⁹⁸. Από το ίδιο πνεύμα διαπερνάται -κατά τον Τηλικίδη- και το νομοσχέδιο για τα αστικά σχολεία που σκοπεύουν σε περιορισμένης έκτασης γενική και επαγγελματική μόρφωση των παιδιών της μικροαστικής τάξης. Τα σχολεία αυτά εκτιμά ότι θα παράγουν ημιμαθείς θεσιθήρες⁹⁹. Στο νομοσχέδιο για τα διδακτικά βιβλία σχολιάζει την καθιέρωση της διγλωσσίας ως εντελώς αντιπαιδαγωγικό μέτρο, ενώ θεωρεί ότι η μόνη κατάλληλη για τη μόρφωση του λαού γλώσσα είναι η δημοτική. Το σαθρό επιχείρημα των υπονομευτών της λαϊκής παιδείας ότι αν οι απόφοιτοι του σχολείου δεν διδάσκονται την καθαρεύουσα δεν θα κατανοούν τη γλώσσα της νομοθεσίας, τις αποφάσεις των δικαστηρίων, τη γλώσσα των εκκλησιαστικών και πολιτικών ρητόρων, ούτε τη γλώσσα των εφημερίδων δεν ισχύει. Η κατανόηση των ειδικών όρων και των επιστημών δεν μπορεί να επιτευχθεί με τη διδασκαλία της καθαρεύουσας. Η ρύθμιση αυτή θα είναι καταστροφική για τη λαϊκή παιδεία και δηλητήριο για την πενιχρή πνευματική τροφή του λαού¹⁰⁰.

Ο θεσμός του επιθεωρητή αποτελούσε -κατά τη γνώμη του- ένα από τα ελαττώματα του εκπαιδευτικού συστήματος. Οι δύο ιδιότητες, του παιδαγωγού

⁹⁷ Τηλικίδης, Γρ., «Αι μεταρρυθμίσεις εις την εκπαίδευσιν», *Πολιτική και Παιδεία*, σσ. 52-56.

⁹⁸ Τηλικίδης, Γρ., «Η νέα αναστάτωση της παιδείας», *Πολιτική και Παιδεία*, σσ. 35-41.

⁹⁹ *Ο. π.*, σσ. 41-42,

¹⁰⁰ *Ο. π.*, σσ. 43-45,

και του διοικητικού υπαλλήλου, οδηγούν σε σύγκρουση αρμοδιοτήτων. Υπερισχύει ο υπάλληλος έναντι του παιδαγωγού, οπότε ο επιθεωρητής ανακαλύπτει παντού «εχθρούς του κοινωνικού και κρατικού καθεστώτος και λαμβάνει τα μέτρα του». Έτσι εξηγείται η εχθρότητα ανάμεσα στους επιθεωρητές και τους δασκάλους. Στις περιφέρειες οι δάσκαλοι είναι διαιρεμένοι με βάση της σχέσεις τους με τον επιθεωρητή, με καταστρεπτικά αποτελέσματα για την εκπαίδευση του λαού. Επειδή γνωρίζει πολλά παραδείγματα «αστυνομικής» δράσης των επιθεωρητών απέναντι στους δασκάλους, ως πολιτικός που ενδιαφέρεται -τουλάχιστον όσο οι επιθεωρητές- για τη μόρφωση του λαού, νιώθει την ανάγκη να διαμαρτυρηθεί «κατά του ευκόλου αυτού τρόπου του συμβιβασμού των ασυμβιβάστων, της περιφρουρήσεως του κινδυνεύοντος δήθεν κοινωνικού καθεστώτος εις βάρος της Παιδείας»¹⁰¹.

Τέλος, πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Τηλικίδης δεν ενδιαφέρεται μόνο για την εκπαιδευτική πολιτική, αλλά φαίνεται να έχει γνώση και ενδιαφέρον για ζητήματα παιδαγωγικής πράξης. Στιγματίζει, για παράδειγμα, με το χαρακτηριστικό τίτλο «Οι θηριοδαμασται εις τα σχολεία» τη βίαιη συμπεριφορά καθηγητών του γυμνασίου Έδεσσας απέναντι σε μαθητές. Οποιοδήποτε και να είναι το παράπτωμα ή η ανάγκη επιβολής των απόψεων των καθηγητών, η βία και η καταπάτηση της θέλησης και της βούλησης των μαθητών δεν μπορεί να ασκήσει θετική επίδραση στην πνευματική και ψυχική τους ζωή. Έτσι ο Τηλικίδης, ο υπερασπιστής των εκπαιδευτικών, ζητά τη σύμπραξη των γονέων, των κηδεμόνων και των συμμαθητών των τιμωρημένων μαθητών για την απομάκρυνση τέτοιων καθηγητών από το σχολείο¹⁰².

Επιλογικά

Ο Γρηγόριος Τηλικίδης, ως πολιτικός και διανοούμενος, μπορεί να τοποθετηθεί με ασφάλεια στο χώρο της σοσιαλδημοκρατίας. Τα μέτρα των αστικών κυβερνήσεων του μεσοπολέμου για την αποκατάσταση των προσφύγων, τη γεωργική ανάπτυξη και τη μόρφωση του λαού τα θεωρεί ελλειπή και αναποτελεσματικά. Ο Τηλικίδης αγωνίζεται για μια κοινωνική δημοκρατία. Για μια κοινωνία που θα ανατρέψει σταδιακά τις κοινωνικές ανισότητες, που θα βασίζεται στο λαϊκό πολιτισμό και στις σύγχρονες ανάγκες του λαού, που θα χρησιμοποιεί την εκπαίδευση, ως εργαλείο για τη μόρφωση του λαού, την καλλιέργεια του πολιτισμού, την οικονομική ανάπτυξη και τη συνολική ευημερία.

Χρήστος Τζήκας

Αναπληρωτής Καθηγητής Π.Τ.Δ.Ε. Α.Π.Θ.

chtzikas@eled.auth.gr

¹⁰¹ Τηλικίδης, Γρ., «Ο θεσμός του επιθεωρητή των σχολείων», *Πολιτική και Παιδεία*, σσ. 50- 52.

¹⁰² Τηλικίδης, Γρ., «Οι θηριοδαμασται εις τα σχολεία» *Πολιτική και Παιδεία*, σσ. 33-34.